

ERTEKLERDE “BALA” KONCEPTÍ*Djoldasova Sayora Azamatovna, Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik instituti 1-kurs tayanışh doktorant***ERTAQLARDA “BOLA” KONSEPTI***Djoldasova Sayora Azamatovna, Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti 1-kurs tayanch doctoranti***КОНЦЕПТ “РЕБЁНОК” В СКАЗКАХ***Джолдасова Саёра Азаматовна, докторант 1- курса
Нукусского государственного педагогического института
имени Ажинияза***THE CONCEPT “CHILD” IN FAIRY TALES***Djoldasova Sayora Azamatovna, The Nukus State Pedagogical
institute named after Ajiniyaz 1 course base doctoral student*

<https://orcid.org/0009-0006-4286-2989>

e-mail:

<https://sayoradjoldasova3@gmail.com>

Annotatsiya: Bu maqolada “bola” konseptining ertaklarda berilishi hamda uning bir necha lug‘aviy ko‘rinishi haqida ma’lumot berilgan. Unda bola konseptining semantik, lingvomadaniy tahlili bilan birga, bola tarbiyasi, uning jamiyatdagi o‘rni, diniy va ma’naviy jihatdan bolaga oid qarashlar muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: konsept, ertak, qoraqalpog‘ folklori, aqlli bola, o‘qimishli bola, qassobning bolasi, yaxshi bola, yomon bola.

Аннотация: В данной статье представлена информация о представлении концепта “ребенок” в сказках и его нескольких семантических проявлениях. В ней, наряду с семантическим и лингвокультурологическим анализом концепта ребенка, рассматриваются вопросы воспитания ребенка, его место в обществе, а также религиозные и духовные взгляды, связанные с ребенком.

Ключевые слова: концепт, сказка, каракалпакский фольклор, умный ребенок, ученый ребенок, сын мясника, хороший ребенок, плохой ребенок.

Abstract: This article provides information about the expression of the concept of “child” in fairy tales and its several semantic manifestations. It discusses the child’s upbringing, their place in society, and attitudes towards the child from a religious and spiritual perspective, along with a semantic and linguocultural analysis of the child concept.

Key words: concept, fairy tale, karakalpak folklore, clever child, learned child, butcher’s son, good child, bad child.

KIRISIW. “Konsept” túsiniǵiniń abstrakt qubılıs ekenligin, onıń tiykarındaǵı “mental struktura” anıq materiallıq kóriniske iye bolmay, al aqılıy qabıllaw procesinde payda bolatuǵın, sanadaǵı struktura ekenligin umıtpaw kerek. Sonıń menen birge, “konsept” ataması “túsiniq”, “máni”, “mazmun” sıyaqlı basqa mental qubılıslar menen bir qatarda turadı, olardıń ózara qatnasın anıqlaw, parıqlı belgilerin ajratıw mashqalası da payda boladı.[1:260]. “Konsept” orayı barqulla áhmiyetli úsh túsiniqten ibarat boladı, sebebi, túsiniq mádeniyattı izertlewge xızmet etedi, mádeniyatsızlıq

negizinde bolsa, áyne qádiriyatlar principı jatadı, degen juwmaqqa keldik. Kognitivlik koncepciya, óz ornında, insan oylawınıń jemisi esaplanadı[2:38].

Konsept, biziń túsinigimizshe, kóp komponentli dúziliske iye bolgan, ruwxıy mádeniyat birliǵı esaplanatuǵın hám insan turmısınıń túrli lingvomádeniy tarawlarına translyaciyalanatuǵın tájiriyebege iye mental dúzilisti ańlatadı. Sonı ayırıqsha atap ótiw kerek, lingvomádeniyat koncepti basqa mental birliklerden óziniń aksiologiyalıq tárepi, yaǵnıy belgili bir lingvomádeniyat iyelerine tán bolǵan qádiriyatı menen ajıralıp turadı.

Házirgi dáwirde koncept túsiniği ilimniń hárqıylı tarawlarında keń qollanıladı hám házirgi zaman til biliminiń kognitiv lingvistika, lingvokonceptalogiya baǵdarındaǵı túsiniğ lingvomádeniyattanıw kózqarasındaǵı kategoriyaǵa kiretuǵın termin. Konceptlerdi úyrenıw etnostıń milliy mádeniy qadıriyatlarınıń, xalıqtıń tariyxıy tájiriybesiniń ózgesheliklerin anıqlawǵa járdem beredi. Milliy hám lingvomádeniy konceptlerdiń analizi xalıqtıń milliy ideyalarınıń, bolmısqa qatnasınıń kórinisin, tillik ózgesheliklerin túsiniwge múmkinshilik beredi.

ÁDEBIYATLAR ANALIZI HÁM METODLAR. Lingvokulturologiya XX ásirdiń sońǵı shereginde qalıplese baslaǵan hám ilimleraralıq, yaǵnıy til hám mádeniyattıń ózara baylanışılıǵın, til arqalı mádeniyattıń sáwleleniwın úyreniwshi óz aldına ilim sıpatında qabıl etilgen til biliminiń paradigmalarınan biri. Til mádeniyatınıń qalıplesiwi haqqında sóz bolǵanda, derlik barlıq izertlewshiler bul teoriyanıń tiykarın V.fon Gumboldtın alatuǵının aytadı. V.fon Gumboldt “Hár bir tildegi individuallıq ayırmashılıqlardıń birliǵinen ibarat. Bárinen burın, individuallıq - bul hár bir tildiń basqa tillerden ayırmashılıǵı bolıp, ol bir waqıttıń ózinde shártli bir túrlilikti kórsetedi” [Gumboldt V. fon., 1985]. Dúnya til biliminde strukturalıq semantikanıń tiykarın salıwshılardan belgili tilshi ilimpazlar A.Potebnya, L.Veysgerber, A.Vejbitskayalardıń miynetleri ayırıqsha orındı iyelese, qaraqalpaq til biliminde Sh.N.Abdinazimov[3:9], qırǵız til biliminde E.T.Tólokovalardıń[4] izertlewleri bul tarawdıń qalıplesiwinde belgili rol atqaradı.

Turkiy xalıqlarınıń folklorlıq ertekleri tek ǵana kórkem shıǵarma emes, al til, mentalitet, mádeniyat kodları hám ádep - ikramlılıq normaların úyreniwde áhmiyetli derek bolıp esaplanadı. Ertek tili ásirler dawamında xalıq awızeki dóretiwshiligi tiykarında qalıplesken bayanlawdıń ayırıqsha túri bolıp esaplanadı. Ol ózinde arxaizmder, poetika elementleri, sóylew ózgeshelikleri hám bay obrazlılıqtı birlestirip, turkiy millettiń pikirlew hám dúnyaǵa kózqarasınıń ózgesheligin sáwlelendiredi. Biz lingvomádeniy ózgeshelikke iye bolǵan koceptler haqqında sóz eter ekenbiz, bul túsiniğlerdiń erteden beri bizge shekem miyras bolıp qalǵan xalqımızdıń biybaha dóretpelerinde sáwlelengenliginiń ǵuwası bolamız. Solardıń biri

xalıq awızeki ertekleri bolıp, onda bala konceptine tiyisli birneshe mısallardı kóremiz.

NÁTIYJELER HÁM DODALAW. Xalıq ertekleri bul xalıq awızeki folklorınıń áhmiyetli bólegi bolıp, xalıqtıń dúnyaǵa kózqarasların sáwlelendiredi. Qaraqalpaq erteklerinde bala obrazı – ómir, keleshek hám úmit belgisi sıpatında ayırıqsha orın iyeleydi. "Bala" konceptin izertlew qaraqalpaq mádeniyatınıń qadıriyatların hám jámiyettiń shańaraqqa, balalıqqa, ádillikke bolǵan múnásibetin tereñirek túsiniw imkaniyatın beredi.

“...Qaraqalpaq xalıq erteklerinde bir qatar mádeniy birlikler esaplangan metaforalar ónimli ushırasadı. Metaforalar burınnan xalıqtıń sanasında qalıplesip, sińisip qalǵan birlikler arqalı anlatıladı. Adette, metaforalar til biliminde awıspalı mánisi basım bolǵan túsiniğler arqalı anlatılса, mısalı, túlki – hayyar adam belgisi, eshek – jalqawlıq, erinsheklik, sonday-aq qara kúsh iyesi, mal – sersizlik, oysızlıq belgilerin anlatса, erteklerde xalıqtıń milliy dúnyatanımınan, tereñnen pikirlewinen derek beretuǵın, ótkir hám astarlı mániske iye bolǵan metaforalardı ónimli ushıratamız...”[5: 106]

Demek, qaraqalpaq xalıq erteklerinde metaforalar lingvokulturologiyalıq hám konseptual birlik wazıypasın atqaradı, olar arqalı xalıqtıń tiykarǵı milliy qadıriyatları hám dúnyaǵa kózqarası sáwlelenedi. Túlki (sumlıq koncepciyası), eshek (jalqaw hám fizikalıq kúshlilik koncepciyaları), sıyr (aqılsızlıq koncepciyası) sıyaqlı obrazlar xalıq sanasında bekkem mádeniy kózqaraslardı qalıplestiredi. Bul metaforalar tek ǵana sóylewdi bezep qoymastan, olar usı mádeniyat wákilleri ushın túsiniğli hám áhmiyetli bolǵan konseptual sistema arqalı jámaát tájiriybesin, minez-qulıq normaların hám bahaların jetkeriw quralı bolıp xızmet etedi.

Folklorında, “Qassaptıń balası” atlı erteginde bala koncepti ayırıqsha mánide berilgen: “...Qasaptıń jalǵız balası sol qaladaǵı medresede oqıydı eken. Ákesiniń darǵa asılatuǵının esitip, ol sarayǵa jetip kelipti. Bala xannıń aldına kelip:

- Bir qasıq qanımnan keshiń, taqsır, ákem ǵúnákar emes, onı oqıtpaǵan ákesi, babam - ǵúnákar. Ruqsat etseńiz, onıń ornına oqıǵan meni sınań, eger men aljassam, ákemniń ornına meni darǵa asıń - depti...”[7:394] Qaraqalpaq erteklerinde bala degenimizde kóz aldımızǵa gódek, náreste, kishkentay balajan keledi. Bul erteke bolsa, “jalǵız bala”, “úmit”, “miyrasxor”, qassaptıń balası yaǵnıy

batır, óz pikirine iye, aqıllı, jasına salıstırǵanda úlken bir jigitti, shańaraǵınıń qorgawshısı, ata-anasınıń súyengen tawı sıpatında sáwlelenip tur. “Medresede oqıydı eken” dep ayılǵanına qaraǵanda, bul bala tek ǵana márt emes, al ilimge umtıladı, izlenedi, keleshekten úmit etedi. Sonıń ushın da ol ózine isengen halda patshanıń aldında qorıqpastan ákesine berilgen tapsırmanı orınlawǵa ruqsat sorap tur. Demek, patsha bergen tapsırmanı orınlay alatuǵına onıń kózi jetedi. Bunnan kelip shıǵatuǵın juwmaq, joqarıdaǵı ertegimizde bala koncepti arqalı insaplılıq, miynetkeshlik, jası úlkenge húrmet, ádillikke umtılıw ideyası keltirilgen. Bul ertek arqalı hárbir oqıwshı bilimi, miyneti, aqılı, júrek pákligi menen abırayǵa, baxıtqa erisiwi múmkinligin, qálegen qıyın jaǵdaylardan shıǵıw imkanı bar ekenligin túsinedi.

Folklordaǵı keyingi “Aqıllı bala” erteginde, “...bir kempir hám onıń jalǵız balası...”, awıldan shıqqan bir sada balanı kóremiz. Bala aqıllı ekenin biz ertektiń basınnan, yaǵnıy balanıń kishkentay dáwirinen bilsek boladı, sebebi “...bir úlken ılaqa balıqqa hár kúni bir bólek nan taslap ótedi eken”, ol heshqanday sebepsiz tanımaytuǵın, bilmeytuǵın janzatqa kúnde ózi bilmegen halda járdem berer eken, hátteki sol járdemi bir kúni onıń ómirin saqlap qalatuǵının kútpegen edi. Balanıń sadalıǵın, kempirdiń qolında óskenligin bizler keyingi qatarlardan bilip alsaq boladı “...Bir kúnlık is bar! Miynet haqına qırıq kún baǵıp jáne mın som aqsha beremen”, dep jar urıp júrgen bir ótirikshiniń qolına túsip, úlken bir sabaq aladı.

“Bala” koncepti ertegimizde ózgeshe jaǵdayda ashıp berilgenligin kórsek boladı. Dástúriy qaraqalpaq jámiyetinde bala: 1) áwladtıń dawamshısı hám bereket beriwshi; 2) ǵamxorlıq obyektı, sonıń menen birge shákirt, keleshek tegi ádep-ikramlılıqtı alıp júriwshi; 3) sociallıq ierarxiyalar tárepinen ruwxınıń pákligi buzılmaǵan jaratılıs sıpatında qabıl etiledi. “Aqıllı bala” erteginde bul ideyalar tereńirek dárejede rawajlandırıladı. Bala tek personaj sıpatında emes, al xalıqtıń ádep-ikramlılıq yadrosınıń mádeniy tımsalı sıpatında da kórinedi. Ertek qaharmanı-aqıl, logikalıq pikirlew, haqıyqatı aytıw hám ótirikti áshkaralaw qábiliyetine iye bolǵan bala. Ol tek ǵana aqıllı emes, al ruwxıy jaqtan kózi ashılǵan. Mısalı: Ǵarrı qaharmanlar ádalatsız bolıp shıǵadı. Onda birew basqanıń zatın ózlestirgisi kelgende, bala tislenedi, qabaǵın úyedi - bunı aqıllı juwap, jummaq,

logikalıq juwmaq túrinde ashıp beretuǵın da bala. Bul óziniń jaslıǵına qaramastan úlkenler dúnyasında joqarı turatuǵın filosof balanıń arxetipin jaratadı.

Náwbettegi “İlimpaz bala” ertegi tek kewilashar waqıya emes, al ádep-ikramlılıq hám logika boyınsha áwladtan – áwladqa ótetuǵın úgıt-násiyat. Aqıllı bala obrazı arqalı qaraqalpaq xalqı óziniń bilimge, ilimge, ádillikke bolǵan múnásibetin bildiredi. Bul ertekti xalıq pedagogikasınıń hám filosofiyasınıń úlgesi sıpatında qaraw múmkin, onda aqıl - huqıq haqıyqatlıq ushın gúrestin bas quralı. “Aqılınıń kemligin, kúlki menen jetkerer” [6:23], degendey qaharmanımızdıń ákesiniń ústinen kóplegen insanlar kúlip, berip atırǵan tárbiyasın sına alıp, balası alıp atırǵan bilimin qáte dep tabadı.

Ertekte “bala” ayırıqsha motivlerdi óz ishine aladı:

- “aqıldı sınaw” – “...Patsha onı saraydıń bas dilmashı etip tayınlap, xızmetin joqarı bahalaydı...” [7:294]

- “aqıllı bala” obrazı – haqıyqatlıq hám ádep-ikramlılıqtıń belgisi sıpatında. “...Oǵan kóplegen adamlar túsınbegen máseleler boyınsha kelip máláhát soraydı eken. Álbette, olar jigítke miynet haqı da beredi. Bala jıynaǵan pulların sırt elge barıw ushın jumsaydı. Ol Túrktan, Samarqandqa, Hindstangá barıp oqıp, bilimlı bolıp jetilisedi, ol kúshli alım, ulama boladı. Ilimiy táwipshilikti iyelep, aldına bargan, jaman awırıwlarǵa shatılǵan nawqaslardıń barlıǵın emlep, kúnnen kúnge inabatı kóterile beredi...” [7:294]

- “ádillik dúnyası” – aqırında ádillik jeńedi. “...Jarlı dep júrgen adamnıń úyi sarayday, kórip awzı ashılıp qaladı. Olar burınǵı kámbaǵal, házirgi ilimpazdıń ákesinen keshirim sorap, jumısların aytadı. Kúnlép júrgen qońsıları da ózleriniń qáteleskenligin moynına alıp, keshirim sorap keledi...”

- “ruwxıy páklik” - aldawshılıq qılmaıdı, hadal háreket etedi. “Atanıń qatánlıǵı perzentleri ushın ájayıp dári” [8:14], bolsa “...Kámbaǵal, onıń hayalı hám ilimpaz balası ele bel - ketpenlerin taslamaydı eken. Sebebi, olardıń usı dárejege jetiwinde miynet qurallarınıń úlesi kóp edi...”

İlimpaz bala – túrkiy folklorǵa tán bolǵan “dana bala”nıń jámlesken obrazı. Ol: -

- Jası kishi bolsa da, aqılı úlken adamdikindey;
- Mártlik, qatánlıq kórsetedi;
- Qus uyasında kórgenin etedi;

- Ülkenlerge qıyın jaǵdayda járdem beredi.

Ertektiń wazıypası – tárbiya. Ol jas áwladtı aqıl-parasatqa, hadallıqqa, sın kózqarastan pikirlewge, haqıyqatlıqqa húrmet penen qarawǵa úyretedi. Eger dáramatıńızdı eki ese arttırıwdı qáleseníz, perzentıńızge investiciya kirgiziń, bilimin asırıń hám bul ertek biziń sózlerimizge dáliyl boladı. “Biyshara” ákede hesh nárese bolmasa da, barın jalǵız ulına isenip tapsırǵan. Balası awır jaǵdayda jumıs islemewi ushın ol balası ushın ishpeytuǵın hám jemeytuǵın edi.

JUWMAQ. Lingvokulturologiya til mádeniyatı hám psixologiyanı birlestiretuǵın ózine tán izertlew tarawı bolıp tabıladı. Ol ele óziniń shegaraları, maqsetleri hám metodologiyasın tolıq islep shıǵıwı kerek bolıwına qaramastan, búgingi kúnniń ózinde til hám mádeniyat arasındagı óz-ara baylanıstıń qızıqlı kórinisin usınbaqta. Lingvokulturologiyań obyekti, predmeti hám metodları haqqında ilimpazlardıń pikirleri hár qıylı bolıwı múmkin, biraq professor Shahriyor Safarov usınıs etkenindey, hár qıylı izertlew baǵdarları arasında tutaslıq noqatların izlew áhmiyetli. Bul til, mádeniyat hám psixologiya arasındagı baylanıstı tereńirek túsiniw imkaniyatların beredi.

Erteklerdegi “perzent” túsiniǵı: “perzent sawǵa”, “jámiyettegi ádalatsızlıq”, “perzent - Qudaydıń sawǵası”, “baxıt”, “urpaq dawamshısı”, “danalıq”, “ádillik quralı”. Xalıq ertekleriniń tiykarǵı maqseti – aqıldıń kúsh hám ádalatsızlıq ústinen jeńiwi. Qaharman – aqılı, tapqırılıǵı menen qıyınshılıqlardı jeńip, qarsılaslarınıń kózin

ashatuǵın, ádillikke erisetuǵın jigit. Adamnıń kúshi fizikalıq kúsh emes, al bilim hám aqıl. Kópshilik erteklerdiń finalında ata-ananıń quwanışı, perzenttiń tuwılıwı abadanlıq hám ádillik nıshanı sıpatında belgilenedi... “Xan ádil, ana perzent penen baxıtlı jasaydı...” Ertek ádillik hám shańaraq baxıtınıń tikleniwi menen juwmaqlandı.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Abdinazimov Sh. Lingvofolkloristika. Tashkent. 2018.
2. Axmedov A. Qazaq ádebiy tiliniń poetikası. – Almatı: Ǵılm, 1979. 81c.
3. Kdırbaeva G. Konseptosfera birliklarining matnlar tarkibida voqelanishi. Nukus: ILIMPAZ, 2023.
4. Kunnazarova Sh. Qaraqalpaq xalıq ertekleriniń leksika semantikalıq hám lingvomádeniy analizi. Ph.D. dissertaciya. 2021.
5. Төлөкова Э.Т. Кыргыз тилиндеги “Бала” концепти. Автореферат. Бишкек. 2012.
6. Shaxriyor S. Semantika. Ózbekistan milliy enciklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent- 2013.
7. Qaraqalpaq folklorı 67-76-tomlar. Ilim, 2014.
8. Qaraqalpaq ertekleri. T.2.-Nókis, 1977.
9. Курбанбаева, М. (2024). Использование русских народных сказок в процессе изучения языка и формирования гуманизма у детей. Tamaddun nuri jurnali, 5(56), 520-522.

